

ՄՀԵՐ ՔՈՒՄՈՒՆՑ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՅՈՒՆԻՔԻ ԲԱՂԲ ԳԱՎԱՌԻ ՀՈՈՆՈՒՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ (ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ)

Ընդհանուր տեղեկություններ
և տեղանվան տարբերակներ

Շուռնուխ գյուղը գտնվում է հայոց գրչության խոշոր կենտրոններից մեկի՝ «Էջմիածնի Ավետարանի» գրչության վայրի՝ Բղենո Նորավանքի հարեանությունում¹։ Գյուղի մասին առաջին հիշատակողն Ստեփանոս Օրբելյանն է։ Մյուս Բաղբը, որ կոչվում է նաև Քաշունիք, գավառի գյուղացուցակում նշվում է Շոռնոխոյ անվամբ (8 միավոր հարկով)²։ Այս նույն՝ Փարիզի 1859 թ. հրատարակության մեջ Շոռնոխոյ գյուղանունն հիշատակվում է նաև Հաբանդ գավառում՝ 12 միավոր հարկով³, որ հավանաբար գտնվում էր Շոռնոխի խաչեր կոչվող հնավայրի դամբարանաթմբի շրջակայքում՝ Կոռնիձոր գյուղից 2,5 կմ արեւմուտք⁴։ Մյուս հրատարակություններում երկուսն էլ Շոռնոխոյ⁵ են (Թարգմանության մեջ նույնպես տարանջատված են՝ Shornoxoy (ր) և Shor'noxoy (ռ)⁶։ Այս եւ հետագա շրջանում գյուղանունը հանդիպում է Շոռնոխո, Շոռնոխա, Շոռնուխ, Շոռնուխա տարբերակներով՝ «Գյուղ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Բաղբ-Քա-

¹ Տէս Ս. ԲԱՐԵՆՈՒԳԱՐՅԱՆ, «Էջմիածնի Ավետարանի» գրչության վայրը, «Բանբեր մատենադարանի», №4, 1958, էջ 48:

² Ստեփանոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, հտ. Բ., (այսուհետ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1859), Փարիզ, 1859, էջ 269:

³ Անդ, էջ 267:

⁴ Տէս Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ԳՆՈՒՆԻ, Ա. ԲՈՐՈՒՅԱՆ, Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը (այսուհետ՝ Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը). Հնագիտական հետազոտություններ, Երեւան, 2015, էջ 134:

⁵ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, Պատմութիւն տանն Սիսական, (այսուհետ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861), Մոսկվա, 1861, էջ 375, 276:

⁶ STEPHANOS ORBELEAN'S, History of Sisakan (Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian), Chicago, 2001, pp. 264, 266.

շունիք գավառում, այժմ՝ ՀՀ Գորիսի շրջանում»⁷: Սյունիք-Արցախ բարբառախմբում եւ ժողովրդախոսակցականում տարածված է Շուռնուխի, Շրնուխի, Շուռնուխ, Շոռնուխ, Շրոնուխի, Շրոնուխ > շրոնուխեցի, շոռնուխցի եւ այլն⁸: Օրբելյանից հետո գյուղի մասին տեղեկությունները բավականին սուղ են. գյուղը եւ գյուղանունը առանձնապես հիշատակվում են Ի. դարի սկզբի հայ-թյուրքական հակամարտությունների շրջանում⁹:

Շուռնուխի հեռավորությունը Կապանից 37 կմ է, Գորիսից՝ 28 կմ, իսկ բարձրությունը ծովի մակերեւույթից՝ 1450—1500 մ¹⁰: Հարուստ է բնական պաշարներով. ամբողջովին շրջապատված է բազմադարյան անտառներով, տարածքի բնությունը հարուստ է վայրի կենդանիներով եւ բույսերով¹¹:

⁷ Թ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Ս. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆԵՅԱՆ, Հ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. IV, Երեւան, 1998, էջ 148:

⁸ Թյուրք. (մասնավորապես ադրբեջանական) պատմական հիշատակումներ մեզ չեն հանդիպում: Գյուղի անվան առաջին հիշատակությունը վկայաբերվում է Ժ. դարի Ցարական Ռուսաստանի պաշտոնական փաստաթղթերից՝ Շուռնուխ տարբերակի փոխարեն դնելով Տւրնուխ ձեւը՝ որպես «օղուզական տարածք», Տւր-Տւր «աղբյուրների եւ ջրվեժների» ձայնից ծագած տեղանուն (այս մասին կարելի է տեսնել А. РӘХИМОВ, «Տւրնուխ ыох, Տւրնուխ!» հոդվածում): Հոդվածագիրը Շուռնուխը համարում է «Ձանգեզուրի Շուշի»: Ադրբեջանական մի այլ աշխատանքում նշվում է Տւրնուխ՝ «գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ձանգեզուրի գավառում», տեղական արտասանությամբ՝ Տւրնուխ՝ «անհայտ իմաստով» (B. BUDAQOV, Q. QEYBULLAYEV, Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, III hissə, "Oğuz eli", Bakı, 1998, Տւրնուխ): Առհասարակ Շուռնուխ գյուղն ադրբեջանական գիտական աշխատանքներում ուղղակի վկայվում է գյուղ Գորիսի շրջանում (տես Ә. RÜSTƏMOV, Zəngəzur toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri, Sanal türkoloji araştırmaları dergisi, cilt 2, sayı, 2, 2017, էջ 22 (Zəngəzur bölgəsinin Laçın rayonu ərazisində Ayıbazar (Ayıbasar) kəndi var. Gorus rayonu ərazisində Ayıçinqıl dağı (ŞURNUXU ƏRAZISINDƏ), Qubadlı ərazisində Ayı dərsəsi adlı oronimlər mövcuddur), էջ 23 (Gorus rayonu Şurnuxu kəndi, Zəngəzur ərazisində Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında zoonimlərdən birinin adı Eşşək meydanı adlanır, Gorus rayonu ərazisində Şurnuxu kəndi yaxınlığında oronimlərdən biri Qoyun damı adlanırdı) եւ այլն: Մեր նպատակից դուրս է Շուռնուխ գյուղի պատմա-ազգագրական հարցերի ուսումնասիրությունը, առավել եւս, որ կասկած չկա բնակավայրի հայկական լինելու առումով: Անուղղակի մի վկայություն ենք բերում, ըստ որի՝ մինչեւ 1960-ական թթ. այդտեղ հայեր եւ ազերի թյուրքեր էին ապրում, եւ թե ինչպես շուռնուխցի Օլինկա Հովակիմի Բաբայան-Գաբրիելյանի ընտանիքը բռնադատվեց եւ արտաքսվեց Շուռնուխից (Պ. ՄԱՐԿՅԱՆ, Բախում են դռներն ու դարպասները, (անտիպ, մեքենագիր), էջ 49): Բնակավայրին առնչվող ադրբեջանական որեւէ այլ ուսումնասիրություն մեզ չհանդիպեց, իսկ առհասարակ տեղանուններին վերաբերող աշխատանքները, որ թերեւս կարող էին օգտակար լինել քննական զուգահեռումներ անցկացնելու նպատակով, ցավոք, գիտական բարեխղճությամբ չեն կատարված, արժանահավատ չեն, իսկ հիմնական մասն առհասարակ հիշատակման արժանի չէ:

⁹ Տես Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ձանգեզուրի գոյապայքարը 1917—1920 թթ., Երեւան, 2017, էջ 574—608:

¹⁰ http://syunik.mtd.am/u_files/file/syunik/shurnux.pdf:

¹¹ Շուռնուխից մի քանի կմ հեռավորության վրա է գտնվում Խաչին աղբյուր կոչված վայրը՝ Բարգուշատի լեռնաշղթայի ստորոտում: Այստեղ է գտնվում Շուռնի ձոր (ձոր) կոչվող

Նկատի ունենալով տեղանվան Շուտնուխ[ի] ձեւի առաջին վկայությունը (ԺԳ. դար) եւ գործածությունից ժամանակաշրջանը՝ սկսած Թ. դարից՝ «Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց հարկ եկեղեցւոյ ըստ հին սահմանին»¹², բառի հնարավոր բաղադրիչները պետք է փնտրել մատենագրական աղբյուրներում եւ բարբառային՝ մասնավորապէս Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքի բառապաշարի կազմում: Հավանական է, որ բառը բաղադրյալ է՝ կազմված շոր[n]+ն+n[ու]խ բաղադրիչներից, որոնք էլ հիմնականում կղաղնան բառաքնական մեր հումքը:

Շուտնուխ[ի] բառին ձեւիմաստային հատկանիշներով մոտ կամ նման միավոր-կաղապարներ

Շոր (շոր[n]+) արմատին արտաքնապէս նման են ՆՀԲ-ում վկայվող շոր (-ի հոլ.) «ձորձ, հանդերձ», շոր(-իկ) «թափառական»¹³, շուտ՝ ժուշուշ «շուրջ»¹⁴, այստեղից՝ վաղաշխարհաբարյան շուր ու մուր «այս ու այն կողմ»¹⁵ եւ այլն:

Ոխ (ո[n]խ) արմատին ձեւով մոտ են բնիկ հնդեւրոպական աղի «օղի», աղոց «հեռու» արմատները, ողի «ուղի, ճանապարհ»¹⁶, անհայտ ծագմամբ՝ ովս «փայտե թակ, թակ», ուլէշ «ճյուղ»¹⁷, ոխ, ող¹⁸ եւ այլն: Առա-

տարածքը: Հստ բանավոր զրույցների՝ ժամանակին այստեղով խոշոր գետ էր հոսում, որը հետագայում անցել է հողի տակ: Տեղաբնիկների վկայությամբ՝ հիմա էլ տարածքում վարար ջրի ձայն է լսվում: Այստեղ է գտնվում խոտանանցիների համար հայտնի Խալին աղբյուրը, որի ակունքն իրականում գտնվում է բարձր ժայռի վրա, որից ջուր է բխում (տես է. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Քարանձավները բացում են իրենց գաղտնիքները, (այսուհետ՝ է. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, 1989) Երեւան, 1989, էջ 280:

Այս քարանձավներն ունեն սրբազան նշանակություն շրջակա բնակիչների համար, եւ հնարավոր է՝ պաշտամունքային դերով ուշագրավ են եղել դեռեւս Ք. ա. Բ.—Ա. հազարամյակներում (Շուտնուխ գյուղը հնագիտական ուսումնասիրությունից չի ենթարկվել, բայց շրջակա բնակավայրերի՝ Աղվանիի, մասնավորապէս Շուտնուխից մոտ 2—3 կմ հեռավորությամբ գտնվող Տանձավերի դամբարանադաշտի հնագիտական պեղումներից հայտնի են շրջակայքի բնակեցման ամենավաղ շերտերը (Ք. ա. 2900—2500 թթ.) եւ մշակութային խումբը (Կուր-Արաքսյան II). տես Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, էջ 10):

¹² ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ, 1859, էջ 259:

¹³ Գ. ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ, Խ. ՍԻՐՄԷԼԵԱՆ, Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, (այսուհետեւ՝ ՆՀԲ), հտ. Բ., Վենետիկ, 1836—1837, էջ 489:

¹⁴ Անդ, էջ 491:

¹⁵ Ն. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում, Երեւան, 2014, էջ 158:

¹⁶ Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երեւան, 2010, էջ 102 (այսուհետ՝ ՀՍԲ):

¹⁷ Անդ, էջ 748:

¹⁸ Անդ, էջ 600:

վել տարածված եւ բարբառներին անցած է ուղիս «ջրի հոսք» բառը, որ կքննվի ստորեւ:

Բարբառային վկայություններից քննվող արմատին մոտ ձևերն են՝ շորշոփ, շորոր (տալ)¹⁹, շոռ «թանից պատրաստված հասարակ պանիր»²⁰, շոռ Ար. Արց. Ուր., Կր. «1. լոռ, ժածիկ, 2. հրբ. կտրված թան, Ար. 3. պանրի տեսակ»²¹, շոր || շոռ Հվր. (այլեւ՝ Սյունիք-Արցախ) «շոր, երեսը սպիտակող հող»²², շ[ը]ռ > շոիկ «փոքրիկ աղբյուր», Սյունիք-Արցախում՝ շոնդու «պաղելուց անհամացած», շո-ալ «առատորեն թափվող ջուր, հող եւ այլն»²³, շոան «մեծ ջրվեժ»²⁴, այլեւ տեղանուն՝ Շըռ[ն]ան, շըռ-օթ, շըռուքկան «փոքր ջրվեժ, 2. ջրի խողովակ տանիքների վրա»²⁵, շըռ(ն)ալ, շոռալ, շըռ(ն)ալի «1. առատ հոսել, 2. առատ (ջրի եւ այլնի մասին)»²⁶, նույն արմատից՝ շըռշըռ «բնական ջրվեժ»²⁷ եւ այլն:

Վերջադիր ոխ (ոխ)իս-ին բարբառներում ձևով մոտ են ուխար «կրակի կույտ, ուխարել «կրակի մեջ այրել» (հմմտ. Մուշ. օխգի «վառելու հատուկ խոտ»²⁸), օխ || ոխ «սայլի երկու անիվներն իրար միացնող ձող, որ պահում է տախտակամածը» (հավանաբար օղ բառից), ուղիս || ուխ > օխ || օխնը եւ այլն: Վերջադիր բառի ծագումը պետք է որ բնիկ հայերեն լինի կամ թերեւս այդպես ընկալվի՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ միջնադարյան վկայության մեջ դրվել է –ո[յ] հոլովով՝ որպես հնդեւրոպական ծագում ունեցող բառ²⁹:

¹⁹ ՍԱՀԱԿ ՎՐԳ. ԱՄՍՏՈՒՆԻ, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 521, Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայերէն գաւառական բառարան, Լազարեան Ճեմարան Արեւելեան Լեզուաց (այսուհետ՝ ՀԳԲ), Թիֆլիս, 1913, էջ 838:

²⁰ Տ. ՆԱԻԱՍԱՐԳԵԱՆՅ, Բառգիրք Արարատեան բարբառի, Տփլիս, 1903, էջ 88:

²¹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, (այսուհետեւ ՀԼԲԲ) հտ. IV, Երեւան, 2007, էջ 272:

²² ՀԼԲԲ, հտ. IV, էջ 273, Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. Գ., Երեւան, 1944, էջ 531:

²³ Նշվում է որպես բնաձայնական բառ (տե՛ս Կ. ԴԱՎԹՅԱՆ, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երեւան, 1966, էջ 444):

²⁴ ՀԳԲ, էջ 845:

²⁵ Ա. Սարգսյան, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երեւան, 2013, էջ 573–574:

²⁶ Ա. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Գորիսի բարբառը, Երեւան, 1975, էջ 452:

²⁷ Հ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, Կաքավաբերդի բարբառը, Երեւան, 1967, էջ 201:

²⁸ ՀԳԲ, էջ 1132:

²⁹ Վ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Գրաբարի քերականութիւն, Երեւան, 2010, էջ 43–44:

Շուռնուխ[ի] բառի բաղադրիչների հայերն եւ օտար աղբյուրներում վկայվող զուգահեռներ

Նշենք, որ դեռեւս ԺԳ.—ԺԴ. դդ. Հայաստանի, մասնավորապես Սյունիք-Արցախի տեղանունները նոր-նոր սկսել էին կրել թյուրքական³⁰ լեզվի ազդեցութիւններ հիմնականում Պարսկաստանի հյուսիսում ապրող ցեղերից, քանի որ թյուրքական տարրն այստեղ հիմնականում բնակութիւն է հաստատել սկսած ԺԶ. դարից³¹: Իսկ մինչ այդ տարաբնույթ շփումներ են եղել հատկապես իրանական եւ կովկասյան ժողովուրդների հետ³². Սյունիք-Արցախի տեղանուններում, օրինակ, կան հետքեր, ինչպես՝ Տյաֆ, Տորթնի³³ եւ այլն: Այդուհանդերձ՝ Շոռնոխոյ տեղանվան հիմքերը փորձենք գտնել այլ լեզուներում: Շոռ կամ շոռ հիմքով թյուրք. ծագմամբ բառ չկա³⁴: Իրանական լեզուներում կա شور (šur) «աղի» (شور آب) «աղի ջուր»³⁵, քրդ. šur || şor³⁶ «աղի, դառն», միջին հայերենում շօր «աղի, շոռ, աղահամ»³⁷,

³⁰ «Թյուրֆ», «թյուրֆական» եզրույթների ներքո պետք է հասկանալ ընդհանրապես թուրքական լեզվախմբին պատանող լեզուներ, բարբառներ, ապա մասնավոր լեզուներ, ասենք՝ քուրմերեն, աղբեջաներեն եւ այլն: Աղբեջաներենը որպէս գրական լեզու, ձեւավորվել է ԽՍՀՄ կազմում Ի. դարի երկրորդ քառորդից: Մինչ այդ եղած Ատրպատականի թյուրքերենը բարբառների, խոսվածքների, ցեղային ժարգոնների խառնակ ամբողջութիւն է: Հաճախ դժվար է լինում նաեւ բարբառային հատկանիշների տեղորոշումը, քանի որ քոչվորական կյանքն ու բնիկ ժողովուրդների հետ ունեցած շփումները Ատրպատականի թյուրքերենը զրկել էին միատարրութիւնից:

³¹ Ս. Ա. ԽԱՅԵՐԴՅԱՆ, Գորիսի ամփոփ պատմութիւն, Երեւան, 2005, էջ 123—124:

³² Թյուրք-պարսկական տիրապետութիւն շրջաններում եւ դրանից առաջ Սյունիք-Արցախ բարբառախումբը նույնպէս օգտվել է, այսպէս կոչված, «միջազգային բառարանից» (տե՛ս Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց լեզվի պատմութիւն, մաս Բ., Երեւան, 1951, էջ 186), օրինակ՝ Օրբեւլանի երկի մեջ հանդիպում են թյուրք., հուն., արաբ. փոխառութիւններ՝ քննդ, քիլիս, մահալ (տե՛ս ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵՒԼԵԱՆ, 1859, էջ 293), եւ դա օրինաչափ պետք է համարել: Տեղանունները նույնպէս կարող են լեզվական ազդեցութիւններ կրել, եւ ինչպէս հայերենում կան օտար անվանումներով կամ ազդեցութեամբ տեղանուններ, այնպէս էլ հակառակը: Կարծում ենք, որ բնակավայրերի հիմնարկերի եւ պատմական շերտերի որոշման համար առանցքային դեր ունի լեզվի պատմահամեմատական մեթոդը, եթե ուսումնասիրութիւն այլ նյութեր առհասարակ բացակայում են:

³³ Այս մասին տե՛ս Մ. ՔՈՒՄՈՒՆՑ, Մի քանի տեղանունների ստուգաբանութիւն՝ պատմա-ազգագրական հենքով, Հայոց լեզվի պատմական ուսումնասիրութիւն արդի խնդիրները, Գիտական հոգովածների ժողովածու, Երեւան, 2019, էջ 220—221:

³⁴ Արեւմտյան Սիբիրում բնակվող թուրքական համայնքի անուն կա՝ Şor (Շոռ) (<https://sozluk.gov.tr/>):

³⁵ Հնարավոր է, որ այն կազմում է çorak բառի հիմքը՝ çör || şör (թյուրք.՝ tuz > tuzla[u]) արմատից՝ միջին պրսկ. şōrak «աղի, աղի լիճ», որ փոխառել են թյուրքական բարբառներ կրողները:

³⁶ Քրդերեն-հայերեն, հայերեն-քրդերեն գործնական բառարան, կազմողներ՝ Վ. Կատվալյան, Ա. Բերահամյան, Գ. Մխիթարյան, Երեւան, 2016, էջ 379:

³⁷ Ռ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Միջին հայերենի բառարան, Երեւան, 2009, էջ 605:

որն էլ, հավանաբար, հնդեւրոպական *sol- «աղ, աղաջուր»³⁸ բառի ձեւիմաստային ածանցումներից³⁹ մեկի արտացոլումն է միջին պարսկերենում sōr (sōrag)⁴⁰ «աղ»⁴¹ (խնդրահարույց է $l > r$ անցումը, որը հնդեւրոպական լեզուներից հիմնականում արիական խմբին է բնորոշ՝ *sol > šur): Հայ մատենագրության մեջ մեզ չհանդիպեց նշված իմաստով արմատը⁴², ուստի եւ հնարավոր է, որ այն բարբառային բնույթի փոխառություն է եւ բանավոր ճանապարհով է անցել հայերենի բարբառներին, այստեղից էլ (կամ իրանական լեզուներից)՝ թյուրքերենի բարբառներին⁴³:

³⁸ Այս եւ մյուս իմաստները տես J. POKORNY, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Bern-München (այսուհետ՝ J. POKORNY), 1959, էջ 878—879:

³⁹ Համեմատել ձեւիմաստները՝ ֆր. *salé*, հուն. ἅλς, ἅλιον, *colis*, լատ. *sāl*, ումբ. *salu*, թոխ. *sāle*, լիթ. *saldus*, լաթ. *sālš*, անգլ. *sealt* || *salt*, սանսկ. *salila* «աղ» եւ այլն. C. БУСК, A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages (A contribution to the history of ideas), Chicago & London, 1988, էջ 1032):

⁴⁰ D. MACKENZIE, A concise Pahlavi dictionary, London, New York-Toronto, 1986, p.131.

⁴¹ Պրսկ. نمک (*namak*), հնդ. नमक (*namak*) «աղ», որ, ինչպես նկատում ենք, հ.-ե. *sal- հիմքից չեն:

⁴² Շորաձոր տեղանվան վերաբերյալ Հ. Հյուբշմանը նշում է, որ տարբերակում է կրել՝ Դորաձոր, Յորաձոր, այդուհանդերձ՝ վերապահությամբ առաջարկում է շոր՝ ձոր կազմությունը (տես Հ. ՀՅՈՒԲՇՄԱՆ, Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 392):

⁴³ Պարսկերենից *šor* (šor) «աղի ջուր», այլեւ՝ *šorak* (šorraq) «աղի», *šorba* (šorba) || *šorva* (šorva) «ուտեստ» (Tarama sözlüğü, V, 2-ci bas., Ankara, 1996, էջ 3680). *Šor* (šor) արմատով թյուրք. հիշատակվում է «վեճ, բանակոծիկ, զրույց» իմաստներով պրսկ. ծագմամբ բառը (տես H. EREN, Türk dilinin etimoloji sözlüğü, ikinci bas., Ankara, 1999, էջ 390): *Šorlamak* (šorlamak) || *šorla-mak* բառը տրվում է բնաձայնական ծագմամբ՝ *šor-šor* (šor-šor) «աղմկել» (İ. EYUBOĞLU, Türk dilinin etimoloji sözlüğü, birinci bas., İstambul, 1988, էջ 309): Ի. էյբուղլուն հետագա աշխատանքներում հստակեցնում է բառի ծագմանը վերաբերող որոշ հարցեր՝ նշելով, որ *šor* բնաձայնությամբ առավելապես վերաբերում է ջրին՝ նրանից հանելով այլ հասկացություն՝ *šar-šun* (šar-šun), որ, անշուշտ, հայերենից փոխառված շշուն (Սյունիք-Արցախում՝ շրշոփ եւ այլն) բառն է (տես İ. EYUBOĞLU, Türkçe kökler sözlüğü, İstambul, 1989, էջ 137): *Šor* (šor) արմատը տրվում է համանուն շարքով՝ 1. հայերեն ձեւիմաստներով՝ *šor < šar* (հմմտ. հայ. շառ-աշ) «շառաշ», 2. *šor < čor* (tchor) «չոր, անջուր», բնիկ հայերեն (հնդեւրոպական *ksoro-) շոր բառից (H. BƏY HADİ, Arin sözlüyü, Təbriz, 2010, էջ 5849). Բեյ Հադիի լրամշակված աշխատության մեջ *šar* (šar), *šir* (šir), *šur* (šur) (այստեղից՝ - *šur salmaq*) հիմքերը գրվում են նույնական ծագմամբ՝ «1. հոսող ջրի բնական ձայնը, 2. աղմուկ, կոկոս» իմաստներով (տես H. BƏY HADİ, Arin: Türkçə etimoloji sözlük, II, Təbriz, 2010, էջ 2545), որ հավանական ընդհանրություններ ունի ալթայյան *saru- (-e ածանցումով)՝ մոնղ. *sar*, թյուրք. *sar*(ı-ı), կոր. *sürü* «վայրի թռչնի մի տեսակ», հավանաբար՝ «ջրալոր» բառի հետ, եւ որեւէ աղերս չի նշմարում շոռ || շուռ արմատի հետ (տես S. STAROSTIN, A. ДЬВО, О. МУДРАК, An etymological dictionary of Altaic languages, 2003, էջ 1217): Այդպես եւ շո[ռ]ն արմատին թյուրքերենում ձեւով մոտ բառը արաբական փոխառություն է՝ *šaur*, որ ենթադրվում է «փետուր» բառից (տես İ. EYUBOĞLU, Türk dilinin etimoloji sözlüğü, II, ikinci bas., İstambul, 1988, էջ 631), բայց Նիշանյանի բառարանում հստակվում է ծագումը՝ արաբ. شاور (*šaur*) «հիմանալու, գիտակցելու, հասկանալու կարողություն» (<https://www.nisanyansozluk.com>): Աղբբեջաներենում *šur* (šur) արմատով համանուններից երկուսի

Ենթադրվում է, որ երկրորդ բաղադրիչը ուղիս «առատ հոսող ջուր, հեղեղատ»⁴⁴ բառի բարբառային տարբերակն է, որ Սյունիք-Արցախ բարբառախոսմբը պահպանել է օխ || օխնը տարբերակներով եւ «ջրամբար» իմաստով: Օտար աղբյուրներում այս բառին զուգահեռ եւ հնարավոր ձեւերն առանձնապես բացակայում են, եղածներն էլ ձեւով կամ իմաստով անհամատեղելի են, ուստի քննության ենթակա չեն: Ուղիս նշվում է ուրարտական ւլիւ «դուրս հոսել, հեղեղել» արմատից⁴⁵, հմմտ. նաեւ՝ ուրարտ. ււա- «գնալ, ընթանալ, հոսել, սահել»⁴⁶ < *lo-, սլիւ- < *ul- «վարել»⁴⁷: Մատենագրության մեջ ուղիս հանդիպում է ուլի տարբերակով, որն էլ ու > օ փոփոխության մեջ առկա է Սյունիք-Արցախում: Գրավոր տեղեկություններից հատանշվում է, որ ուղիս եւ բուղիս բառերը նույն հասկացության (հիմքով որպես բայանուն) կրող են. համեմատենք. «Զի պաշարեցին զիս ջախջախանք մահու, ուղիս անօրէնութեան տագնապեցուցին զիս» (Սղմ. Ժէ. 5)⁴⁸, «...որպէս արար զջրաբուղիսն եւ զջրմուղն...» (Դ. Թագ. Ի. 20)⁴⁹, «...Ջուր մանուածոյ ծիծաղ ծավալ, / Կարկաշահոս, ուղիսինանոս, / Ծայթինասէր, մանուածաւալ...»⁵⁰: Հր. Աճառյանը եւ Գր. Զահուկյանը նշում են բուղիս (< բուլիս) տարբերակի՝ ուշ շրջանից գործածությունը⁵¹: Զուգահեռաբար բերենք վաղ եւ ուշ շրջանի վկայություններ, քանի որ այս եւ վերոհիշյալ

ծագումը նշվում է պարսկական՝ 1. «աղբեջանական դասական մուղամներից մեկի անունը», 2. «խանդավառություն» (տե՛ս Azərbaycanca dilinin izahlı lüğət, cild 1, «Şərq-qərb» (այսուհետ՝ ADIL, 2006), Bağı, 2006, էջ 242–243), իսկ şor (shor) արմատով մյուս համանունների ծագումը չի նշվում՝ 1. «շօր, թթվաշօր», 2. «աղի, շատ աղի, աղաջուր, աղի պանիր», որոնք, հավանական է, հայերենից կամ պարսկերենից փոխառություններ են (տե՛ս ADIL, 2006, էջ 235–236), որ, ինչպես նկատեցինք, «աղի» իմաստով գտնում ենք հայերենի բարբառներում եւ իրանական լեզուներում:

⁴⁴ Այս բառից ձեւավորված է համարվում ձորոխ (Ջուրուխ) գետանունը (տե՛ս Ն. ՄԿՐՏՁՅԱՆ, Վ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Տեղանունների համառոտ բացատրական բառարան, Երեւան, 2011, էջ 68):

⁴⁵ ՀՄԲ, էջ 748–749:

⁴⁶ Գր. Ղափանցյանը ulhulini ձեւից առանձնացնում է ւլի «ոռոգել, հոսեցնել», սրանից էլ՝ ւլիս «արշաւանք, поход»՝ արմատին ազգակից համարելով ուղիս «ջրի հոսանք, սելա, поток». «Իմաստի եւ թերեւս ծագման տեսակետից համեմատել խեթ. lahui «թափում է ջուրը, եւ выливает» եւ lahha «արշավանք», թողած դեռ լրիս- բնաձայնական արմատը ջրի խուլ շարժվելու մասին» (այս մասին տե՛ս Գր. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆ, Երկու բաղաձայն բառ-երեմեաններ, Ն. Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ, №3, Երեւան, 1948, էջ 5, 211:

⁴⁷ Г. ДЖАУКЯН, Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963, с. 120.

⁴⁸ Համաբարբառ գրաբար Աստվածաշնչի (այսուհետ՝ Համաբարբառ), Սբ. էջմիածին, 2012, էջ 1452:

⁴⁹ Անդ, էջ 1559:

⁵⁰ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Տաղեր եւ գանձեր (աշխ.՝ Ա. Քյոշկերյանի), Երեւան, 1981, էջ 254:

⁵¹ ՀՄԲ 1, 481 էջ, ՀՄԲ, էջ 138:

համեմատությունները կարող են օգտակար լինել բառի ստուգաբանական քննությանը (բնագրային տեքստերն անուղղակի տալիս են ուղիս եւ բռնիս բառերի իմաստային մեկնությունը). «...եւ որպէս արար զՅրաբռնիսն եւ զՅրմուղն...» (Դ. Թագ. Ի. 20)⁵², «Ամպ թեթեւ յերկրային ցանկութեանց սուրբ Կոյս եւ վառարան Աստուածային բոցոյն, որ ըզցաւոյն հայրաբռնիս անձրեւեցեր ի բանական երկիր, որով բնութեանս բուսան արդարութեան սուրբ բոյսք»⁵³, այլեւ՝ մըշտընջեմաբռնիս⁵⁴, «առատաբռնիս»⁵⁵, «աստուածաբռնիս առատահոս անձրեւօք»⁵⁶, «յորդաբռնիս»⁵⁷ եւ այլն: Այստեղից՝ բխել հասկացությունը՝ ուղիս «հոսող ջուր, ջրի հոսանք, հեղեղ», բռնիս «դուրս տալի, մեջից առաջ բերելը (ջրի, ծլի)»⁵⁸, որ հավանաբար հետագա շրջանում բառային տարբերակների ձեւավորումից ստացել են նաեւ իմաստային նրբերանգներ⁵⁹: Իմաստային քննությանը հաջորդում են բառի ծագման հետ կապված որոշ հարցեր: Ինչպես արդեն նշեցինք, ուղիս արմատի համար բերվում է ուրարտական *ulhu* նախածելը, որը տարբեր է բռնիս (< բռնիս)-ի հիմքից՝ **bhukh*-/**b(h)(e)u*:- Սակայն նկատում ենք, որ այս երկու արմատներն աղերսներ ունեն հնդեւրոպերենում՝ **uelk*- (**uelg*-)⁶⁰ «1. թաց, խոնավ, անձրեւոտ, անձրեւ, ջուր, տամուկ» հիմքի հետ՝ **uelk*- «ջրհեղեղ» եւ այլն, հմմտ.՝ լատվ. *valks* «հոսող ջուր, խոնավ տեղ», ռուս. *Wolga* (Վոլգա գետ) եւ այլն: Թերեւս խնդրահարույց է բռնիս-ը, որ կարող է ուրարտական ազդեցություն կրած լինի, եթե հաշվի չառնենք իրանական լեզուներում վկայվող **w>b* տեղաշարժերը եւ դրանցով կազմված ձեւերի հնարավոր ներթափանցումները, որ այս ուսումնասիրության սահմանում չեն:

Ստուգաբանական փորձեր

Շոտմուխ[ի] || Շոտմուխյ տեղանվան ընդհանուր տեղեկությունների, տեղանքի բնական հատկանիշների եւ տեղանվան տարբերակների

⁵² Համաբարբառ, էջ 1559:

⁵³ Գիրք շնորհօք (Շարակնոց) (այսուհետ՝ Շարակնոց, 1698), Յամսդէլօտամ, 1698, էջ 7:

⁵⁴ Անդ, էջ 17:

⁵⁵ Անդ, էջ 22:

⁵⁶ Անդ, էջ 380:

⁵⁷ Անդ, էջ 409:

⁵⁸ ՀԱԲ, I, 451:

⁵⁹ Իմաստային նրբերանգներից առանձնացնում ենք այն, որ գրաբարի բառարանների մեծ մասը բռնիս բառին վերագրում է միայն «պտղի բողբոջը կամ ազոխը, որ երեւում է ծաղիկի փակվելուց հետո» իմաստը:

⁶⁰ Հնդեւրոպական լեզուներում վկայվող ձեւերը (տե՛ս J. POKORNY, էջ 1145–1146):

համադրմամբ թերեւս հնարավոր է դառնում կատարել բառաքննություն: Վերջինիս արդյունքում էլ ըստ էության առանձնացվում են Շուռնուխ[ի] բառին ձեւիմաստային հատկանիշներով մոտ կամ նման միավոր-կաղապարները, բառի բաղադրիչների՝ հայերեն եւ օտար աղբյուրներում վկայվող զուգահեռները, որոնց արդյունքում էլ տեղանվան ստուգաբանության փորձ է արվում:

Ստուգաբանական կանխավարկածներ: Ա. Շոռնոխյ բառը կազմված է շոռ[ր] «աղի, շոր» + ն (միավանկ բառերի վերջնահանգ կամ —ին ածանցի մնացուկ՝ շոր-ին (հմմտ.՝ Շորին döör) եւ ուլիս (օխ) «ջուր, առատ հոսող ջուր, հեղեղատ, ջրամբար» բառերից՝ Շոռնօխ || Շո[ու]ննօ[ու]խ: Տեղանվան ընդհանուր նշանակությունն է՝ աղի, շոր ջուր, առու կամ ջրամբար:

Ձայնավորական փոփոխությունները, անշուշտ, փոխազդեցության հետեւանք են, որով պայմանավորված՝ առաջ են եկել տեղանվան բարբառային տարբերակները: Այսինքն՝ Շոռնօխ[ոյ]-ը Սյունիք-Արցախ բարբառամբում ստեղծված բարբառային հատկանուն է՝ > շո[ու]ննուխ[ի], ինչպես այս տարածքի շատ անուններ, որ հիշատակված են Ս. Օրբելյանի աշխատության մեջ:

Բ. Առաջին արմատը կարող էր լինել շրո բնաձայնությունից ձեւավորված բաղադրիչ, որ լայն տարածում ունի Սյունիք-Արցախ բարբառամբում, ինչպես նշվեց վերելում: Շրո արմատից հետո ընկած ն-ն, հնարավոր է, -ան ածանցից է՝ շրո-ան (հմմտ. Գորիսում՝ Շռան թաղամաս, Քարահունջում՝ վայր-ձորանուն եւ այլն), որ հետագայում դարձել է շոռ[ր] || շուռ[ր]՝ շրոան > շուռն՝ շեշտի ազդեցությամբ ա-ի սղումով՝ ա > 0, վերջադիր (ուխ || օխ) օ կամ ու հնչյունի փոխազդեցությամբ՝ ը-ն դարձել է օ կամ ու՝ Շրո[ր]+ն+օխ > Շոռ[ր]+ն+օխ || > Շրո[ր]+ն+ուխ > Շուռ[ր]+ն+ուխ): Բառակազմական այս կաղապարավորումից կձեւավորվի «քչքչան առու, հեղեղատ, ջրամբար» նշանակությամբ տեղանուն՝ նկատի ունենալով գյուղի չորսբոլորը սփռված հեղեղատները, անտառների բնական աղբյուրները, գյուղ մտնող բնական ջրերից գոյացած աղբյուրները, որ հիմա շատ բարակ են:

Պարզաբանում: Բառաքննական այս երկու տարբերակներում խնդրահարույց է Ս. Օրբելյանի հիշատակած (Շոռնոխյ) վերջադիր —ոյ-ը: Ուլիս || ուխ (օխ || օխնը) գրաբարում ենթարկվել է ի հոլովման⁶¹: Եթե

⁶¹ ՄԿՐՏԻԶ ՎՐԳ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Սբ. Ղազար, 1846, էջ 615:

տեղանունը ձեւավորվել է ի վերջադիրով (ենթադրում ենք, որ հոլովական ցուցիչ է կամ դրանից բխած ածանց⁶²՝ տեղանվան մեջ անցած -ու(ու>0) իս կամ ուղիւ-ի հետ՝ ուի-ի՝ Շոռ+ն+օխ+ի, ապա այն պետք է վկայվեր Շոռ-նօխի (ինչպես որ է) եւ ոչ թե Շոռնօխոյ⁶³։ Եթե ուշադրութիւն դարձնենք Ստեփանոս Օրբելյանի պատմութեան մեջ ընդգրկված տեղանուններին, ապա կնկատենք, որ Տաթեւին հարկատու գյուղերի ցուցակում եւ բուն շարադրանքում դրանք որոշակի փոփոխութեամբ են հիշատակված։ Երկի բովանդակութեան մեջ խոսակցական ծագմամբ տեղանունների հիմնական ձեւը պահպանված է։ Փորձենք համեմատել հենց Շոռնօխի շրջակայքը նկարագրող մի հատվածում ընդգրկված տեղանուններն ու ցուցակի անունները, որոնք հեղինակը հավանաբար վկայում է այնպես, ինչպես ինքն է քաղել. բովանդակութունից՝ «Սատանայի կամիջի կապն, ընդ որ յոյժ դժուարաւ ձին թամբով անցանէր, այժմ այնպէս քայքայել տուաւ եւ ետ նորոգել որ ձիք բեռամբ անցանեն. Շնհէրու եւ Հալիձորու միջի հուրի կապն, այն եւս որ կարի դժուարին էր, ետ ուղղել, Նաւախի այգոյ հնձանն, Ղօշանցոյ այգոյ հնձանն ի հիմանէ ետ նորոգել. Շուա-նիձորու կարասատունն, եւ Մեղրու երկոքին այգիքն նորոգապէս ետ յօ-րինել բազում խարճագնացիւք եւ աշխատակրութեամբ»⁶⁴, հին ցուցակի տեղանուններից՝ Շնոյ հետք, Հալէ եւ այլն։ Օրբելյանի երկի՝ 1861 թ. Փա-րիզի հրատարակութեան մեջ այս ցուցակը տողատակում մեկնաբանվել է⁶⁵։ Կարծում ենք՝ հին ցուցակում բարբառային կազմութեամբ բաղադրյալ տեղանունը ենթարկվել է ո(յ) պարզ հոլովման, քանի որ՝ 1. «առհասարակ ո հոլովիչով հոլովում են այն բառերը, որոնք վերջաւորում են ու-ով եւ յաջորդող բաղաձայնով կամ բաղաձայններով»⁶⁶, ինչպես՝ անդունդ-անդնդոյ, գլուխ-գլխոյ եւ այլն։ 2. Հայտնի չէ, թե թ. դարից առաջ տեղանունը ինչ վերջավորութիւն է ունեցել, բայց Շոռնօխի || Շոռնօխի (երկուսն էլ օտար ազդեցութիւնից զերծ տարբերակներ են)՝ վերջադիր ի-ով տարբե-րակն արտացոլում է Շոռնօխոյ բառաձեւը։ 3. Չենք բացառում, որ տեղա-նունը թ. դարից առաջ եւ հետո կարող էր լինել ի վերջադիրով, որ հետա-գա հիշատակութիւններում հեղինակային մոտեցմամբ՝ քերականական

⁶² Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երեւան, 2010, էջ 806։

⁶³ Ա. ԱՐԲԷԼՅԱՆ, Գրաբարի ձեռնարկ (այսուհետ՝ Ա. ԱՐԲԷԼՅԱՆ, 1976), Երեւան, 1976, էջ 41։

⁶⁴ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼՅԱՆ, 1859, էջ 292։

⁶⁵ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼՅԱՆ, 1861, էջ 375։

⁶⁶ Ա. ԱՐԲԷԼՅԱՆ, 1976, էջ 44։

նմանություն հանգամանքով, գրական տեսք ստանալ՝ ըստ վերոնշյալ կանոնի՝ Շոռնոխյ (բարբառային ծագմամբ լինելը հաստատվում է շօր բարբառային բառով եւ ուխ > օխ տարբերակով), որի բաղադրիչները վերլուծելի չեն (չնայած դա առաջնային պայման չէ): Եւ այս երեք դիտարկումներից տրամաբանվում է Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից բառի՝ Շոռնոխյ տարբերակի վավերագրումը, որը հենց ԺԳ.—ԺԴ. դդ. (հաշվի առնենք նաեւ գրաբար — միջին հայերեն անցումը) եղել է Շոռնոխի կամ Շոռնխի (ինչպես որ հիմա են անվանում, չնայած պետական, վարչական փաստաթղթերում նշվում է Շուռնուխ⁶⁷): Հետագայում գրական երկում հիմնականում ընդօրինակել են Օրբելյանին՝ Շոռնոխյ⁶⁸, Շոռնխոն⁶⁹, Շոռնոխյ (Շուռնուխ)⁷⁰:

Գ. Ենթադրվում է նաեւ, որ Շոռնոխ[ի] բառի առաջին բաղադրիչը բնիկ հայերեն շուրջ բառի բարբառային տարբերակն է՝ շոռ կամ շոր (մատենագրության մեջ նաեւ՝ ժուռ)՝ շուր-ջ⁷¹, շոռ կալ, շոռ տալ, իսկ երկրորդ բաղադրիչը -օխ(ոյ), անշուշտ բարբառային օխ || օխմը «ջրամբար» բառից՝ «շրջված, փակված, ջրագուրկ» աղբյուր նշանակությամբ տեղանուն: Այս դեպքում բաղադրիչների մեջ գտնվող ն հնչյունի առկայությունն է կասկածելի, քանի որ շոռ || շուռ արմատն առանձին գործածություն չունի, հանդես է գալիս բայական հարադրություններում: Կարծում ենք՝ քիչ հավանական է շուրջն «շուրջ բոլոր» իմաստով ձեւից ջ-ի անկումով կաղապարի առկայությունը՝ շուրջն ուղիս > շոռ[ր] (ջ)ն+օ[ու]խ:

Դ. Նկատի ունենալով Շոռնոխյ տեղանվան արտասանական յուրահատկությունը, վերջին բաղադրիչի ուրարտական աղբյուրները՝ չենք կարող ստուգաբանական տեսակետները սահմանափակել լոկ բարբառային, մատենագրական եւ օտար աղբյուրների տվյալներով: Ինչպես գիտենք, տարածաշրջանի շատ տեղանուններ հիշատակված են համարվում ուրարտական արձանագրություններում՝ Ծղուկ, Գոռիս, Գեղարփունի⁷² եւ այլն: Փորձենք Շոռնոխ[ի-ոյ] տեղանվան հիմքերը զուգահեռել նաեւ

⁶⁷ Օրինակ՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=109805>:

⁶⁸ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական, Սբ. Ղազար — Վենետիկ, 1893, էջ 274:

⁶⁹ ԱՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 401:

⁷⁰ Թ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով), Երևան, 1966, էջ 132:

⁷¹ Գր. ՂԱՓԱՆՅԱՆ, «Հնաբանական» մի քանի մնացորդներ հայերենում, ստուգաբանություններ (այսուհետ՝ Գր. ՂԱՓԱՆՅԱՆ, Հնաբանական), Երևան, 1927, էջ 3—4:

⁷² Հ. ԿԱՐԱԳՈՋԵԱՆ, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ հարակից նահանգներում) (այսուհետ՝ Հ. ԿԱՐԱԳՈՋԵԱՆ, 1998), Երևան, 1998, էջ 15, 92, 135 եւ այլն:

ուրարտական շրջանից վկայվող ձեւերին: Այս նախաձեռնության համար հիմք են հանդիսացել ուրարտական արձանագրությունների ընթերցման որոշ կանոնական ձեւեր, որ արտահայտություն են գտել տեղանվան մեջ, ինչպես՝ *n* հնչյունի համար հիմնականում գործածվող ու նշան-սեպագիրը՝ շոռնոխ || շուռնուխ, եւ առավել եւս՝ *իա* > *ի* փոփոխությունը՝ շոռնոխ (շուռնուխ) < շոռնոխիա, հմմտ.՝ գուրիա > գուրի(ս)⁷³՝ «նուազագոյն հաշուամներով 2740-ամեայ գրաւոր յիշատակութեամբ վկայուած մի քաղաք, որի շուրջը տարածված էր հնագոյն Գուրիա երկիրը»⁷⁴:

Եթե փորձենք վերականգնել Շոռնոխ տարբերակի ուրարտական նախատիպը, պետք է որ ստանանք առաջին բաղադրիչի համար *šur-ri* || *šur* եւ երկրորդ բաղադրիչի համար *n-ulhi* || *n-ulh-i* մոտ կամ նման կաղապարները: Նախ նշենք, որ այս կաղապարավորմամբ կամ հնչյունակազմով տեղանուն չի հանդիպում Սյունիքին վերաբերող սեպագրերում: Շոռնոխ կամ Շոռնուխ կազմության վերջադիր ուլի-նի-ն, սակայն, ըստ էության զուգահեռվում է ուրարտական արձանագրությունների *-hu-ne'*, *-he*, *-he-e* վերջադրութեամբ ձեւերին՝ էթուլի⁷⁵, Ուտեուլի⁷⁶, Դիաուլի (Դիաուլիական)⁷⁷ եւ այլն: Առավել ուշագրավ է Ռուսա Ա.-ի արձանագրության (Ծովինարի)⁷⁸ չորրորդ տողի երեք տեղանուններում առկա հնչյունախմբի համապատասխանությունը քննվող տեղանվան մեջ՝ Շոռն-նի[ս] || Շուռն-ուլ[ս], ընդգծված բաղադրիչների հետ, որ կարող է լինել «աշխարհագրական վայր՝ գետ, ձոր, անտառ, դաշտ եւ այլն, այլեւ ընդհանրապես՝ տեղ, բնակավայր երկիր, բերդ» հասկացութեամբ բառ, նշված իմաստներով ածանց կամ «պատկանելության ցուցիչ», ինչպես որ կարծում են⁷⁹, համեմատել՝ ^{KUR}*A-da-hu-ne'* (Ադախու երկիր) ^{KUR}*U'-e-le-ku-he* (վելիքուխե երկիր), ^{KUR}*Lu-e-ru-he-e* (Լուերուխե երկիր)⁸⁰: Այս եւ ընդհանրապես նման

⁷³ Գորիս տեղանվան ուրարտական առնչությունների մասին կարելի է տեսնել՝ Մ. Քոնոնց, «Գորիս» տեղանվան ստուգաբանություն, Գիտական հոգվածների ժողովածու (Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ), Երեւան, 2016, էջ 378—396:

⁷⁴ Հ. ԿԱՐԱԳՈՋԵԱՆ, 1998, էջ 135:

⁷⁵ Ս. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Ուրարտերեն-հայերեն բառապաշար եւ պատմահամեմատական քերականություն, (այսուհետ՝ Ս. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, 2008), Երեւան, 2008, էջ 173:

⁷⁶ Անդ, էջ 176:

⁷⁷ Անդ, էջ 177:

⁷⁸ Տէս Գ. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Вестник древней истории, №4, 1953 (надписи №№155—370), Надписи Руса I, сына Сардури. 266:

⁷⁹ Տէս Հ. ԿԱՐԱԳՈՋԵԱՆ, 1998, էջ 126:

⁸⁰ Տէս Գ. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи (այսուհետեւ՝ Գ. Меликишвили, 1960), Москва, 1960, էջ 329:

վերջադրությամբ ուրարտական բառերի վերծանության մեջ, սակայն, չի հանդիպում նշված նշանակությունը, առանձնապես «երկիր, քաղաք» եւ մոտ իմաստով *-hinili -hini* վերջադրությունները (^{KUR}Rusa-hinili, ^{KUR}Etiu-hini) ուրարտագիտական աշխատանքներում հանդիպում են *u-hi-*, *-hi-*⁸¹ տառադարձումով, իսկ նախանշած ուղիս արմատը սովորաբար ընդունում է *ul* հիմքակազմիչը: Եթե ընդունենք, որ Շոռնոխո բառի վերջնաբաղադրիչը (ն)ուղիս *ul* «գնալ, ուղեւորվել»⁸², հմմտ.՝ ուղի «ուղղություն, ճանապարհ»⁸³ բառը չէ, այլ *u-hi-*, *-hi-* ուրարտական մնացուկ, ապա հավանաբար կունենանք այլ կամ առնչակից նշանակությամբ բառ-ձեւույթ, որ կարող է պարզվել միայն առաջին բաղադրիչի քննությունից հետո: Այս երկու հիմքերին զուգահեռ՝ նաեւ *naḥa* «գալ, ժամանել» || *naḥu* «հետը տանել, կրել, հետը վերցնել»⁸⁴, *ḫur*(=*išhe*) «ոռոգման ինչ-որ կառույց» (°), «ջուր կուտակելու հոր/ավազան» (ըստ Ս. Այվազյանի) կաղապարները: Արդյունքում, Շոռնոխո-ի բառի վերջնաբաղադրիչի համար կունենանք չորս հնարավոր (ուրարտական) կաղապար՝ 1. *u-hi-* տեղադրական նշանակությամբ հիմնական, ածանցական կամ քերականական ձեւույթ՝ «աշխարհագրական վայր՝ գետ, ձոր, անտառ, դաշտ» եւ այլն, այլեւ ընդհանարապես՝ «տեղ, բնակավայր երկիր, բերդ» հասկացությամբ, 2. *ul-* «գնալ, ուղեւորվել, հոսել, ջրի հոսք, սողք», 3. *naḥa* || *naḥu* որպես ընթացական բայ՝ «գալ, կրել», 4. *ḫur* «ավազան» ընդհանուր իմաստներով:

Անդրադառնանք քննվող նյութի առաջին բաղադրիչին՝ շոռ || շուռ-ն բառին (այլեւ հնարավոր հնչունափոխական եւ հավելական ձեւերին, տարբերակներին, օրինակ՝ *unr*, *qon*, շոռն եւ այլն, որ կարող են ունենալ բաղաձայնական հերթագայություններ, որ առավելապես բնորոշ են

⁸¹ Ուրարտագիտական աշխատանքներում հիմնականում արմատին հաջորդող *i* (*e+i*) վերաբերյալ տարբեր մեկնություններ կան (“*Uṣterqini-e+i KUR-eban-I*” (այս մասին կարելի է տեսնել՝ И. Мещанинов, Язык ванской клинописи, II, Структура речи, Ленинград, 1935, էջ 147, 267), եւ մենք խորամուխ չենք լինի այդ հարցում, բայց ընդհանրապես մեկ ընդհանուր նշանակալի միավոր չի տրվում *u-hi-* (*-hi-*) կաղապարին (հնչունական այս խմբի գատումն ունի Մելիքիշվիլին՝ մի քանի նշանակությամբ ծանրաբեռնված կաղապարների շարքում (տես Г. Меликишвили, 1960, էջ 35), որ, կարծում ենք, որոշակի հարցեր է պարունակում (օրինակ՝ Ս. Այվազյանը *iḥ*, *uḥ* հնչունակապակցությունն առավել բնորոշ է համարում ասուրերենի համար (տես Ս. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Ուրարտերեն, Քերականություն եւ հիմնական բառապաշար (այսուհետ՝ Ս. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Ուրարտերեն) Երեւան, 2013, էջ 14, աղյուսակ՝ էջ 118):

⁸² Տես И. Дьяконов, Урартские письма и документы, Москва—Ленинград, 1963, էջ 92:

⁸³ Գր. ՂԱՓԱՆՅԱՆ, Ուրարտուի պատմությունը, Երեւան, 1940, էջ 38:

⁸⁴ Տես Г. Меликишвили, Урартский язык, Москва, 1964, էջ 70:

ասուրերենին (*s/z/š, s/š* եւ այլն⁸⁵, բայց կարող են արտացոլում ունենալ հայերենում եւ նրա տարբերակներում⁸⁶): Այս հիմքով երկու համանուն ձեւեր կան՝ ^{GIŠ}šur(*g*)-*e*(*ni*) «զենք» (*šure* «զենք, զինուժ, աշխարհագոր, ժողովուրդ»⁸⁷), ^{KUR}šur *i-e*⁸⁸ «տիեզերք, աշխարհ, թագավորություն»⁸⁹: Արդյոք ուրարտերենում *šur i-e* չի՞ կարող ըմբռնվել նաեւ «երկիր, կալվածք, հող»⁹⁰: Այս առումով ուշագրավ է Ս. Այվազյանի՝ ուրարտական կոթողային արձանագրություններից առանձնացրած *KUR* սեպանշանի մեկնությունը՝ «*KUR* = *ebani* «երկիր», նաեւ երկրների ցուցիչ, *ŠADU* = *babane* «լեռ», նաեւ լեռնանունների ցուցիչ, (*KUR.KUR*^{MEŠ}) = *šurele* «աշխարհ, կայսրություն»⁹¹:

Այսպես՝ 1. ^{KUR}šur- կաղապարը (որպես հատկանուն կամ անուն) ձեւիմաստային հատկանիշներով կարող է աղերսվել քննվող բառի առաջին՝ շոռ || շոռ տարբերակներին, «շոր, սպիտակած հող» իմաստով: Երրորդ բաղադրիչի նշանակությունը բխեցրել ենք ուղիւ-ից «շուր, ջրի հետ կապված մի անուն» հասկացությամբ, որի հավանական զուգահեռն է՝ *hUR* «ավազան» (զուգահեռվում է հին հայ. «խոր, խորունկ» բառին եւ համանմանվում *h*u- «խոր տեղ, փոս» հիմքին)՝ մոտավոր այսպիսի բաղադրությամբ՝ *šur-hu(r)*, հետագա զարգացմամբ եւ փոփոխություններով՝ < *šur*-(*n*-*u*)-*h*(*u*>*i* (0 կամ *r* > 0) > *šur-nu-hi*: 2. *Šur* (*i-e*) «աշխարհ» իմաստով բառի եւ *naḥa* «գալ, կրել» համադրումից կոդյանան հավանական նշանակությամբ «աշխարհակալ, նոր աշխարհ, աշխարհ եկած» հասկացությունները՝

⁸⁵ Հնչունական փոփոխությունների մասին տես Ս. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, 2008, էջ 18–26:

⁸⁶ Քննությունը բուն նպատակից կարող է շեղվել, եթե փորձենք քննել հնչունափոխական եւ իմաստաբանական բոլոր ձեւերը, ինչպես, օրինակ, շ-խ հնաբանական շերտերը՝ շոռնում || խոռնում, շիթեմ || խիթեմ, շեղ || խեղ (Ղափանցյան, Հնաբանական, էջ 13), շերդ (շարդ) «ճեղքել, կտրել» ձեւերից լծորդված քննվող բառին մոտ տարբերակները՝ շերա «ջարդած փայտ, ծղան», շառա-եմ «ճեղքուտել», շեշա «սուր, կտրուկ», շարդ-եմ «ջարդել»՝ *šard* բնից (Գր. ՂԱՓԱՆՅԱՆ, Հնաբանական, էջ 9–10) եւ այլն: Մենք բերեցինք միայն բառի քննությանը համադրվող զափանցյանական մի քանի միավորներ, բայց դրանք շատ են եւ շարունակում են հարստանալ ուրարտագիտության զարգացմանը համընթաց: Ամեն դեպքում մեզ հասանելի գրականությունից առանձնացրել ենք հնարավոր բառամիավորները (կաղապարները), որ կարող են ուղղորդիչ եւ օգտակար լինել Շոռնի բառի ծագումը կամ ծագման տեսությունը ամբողջացնելու համար:

⁸⁷ И. Дьяконов, Урартские письма и документы, Москва—Ленинград, 1963, էջ 91.

⁸⁸ Հմմտ.՝ *šuri* (ցեղանուն):

⁸⁹ Г. Меликишвили, Урартский язык, с. 71. (Սույն արմատի՝ Մելիքիշվիլու վերապահությամբ դնելը հետագայում հաստատել են տարբեր հեղինակներ (բառը եւ նրա հնդեւրոպական աղբյուրները տես Ս. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, 2008, էջ 51):

⁹⁰ Q(i)ra արմատի հայերենում ունեցած արտացոլումներում նշվում են «երկիր, գետին, հող» իմաստները (Ս. Այվազյան, Ուրարտերեն, էջ 101):

⁹¹ Ս. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Ուրարտերեն, էջ 119:

Šur-naħa > Šur-nuħ (-a-i) (փոխազդեցական հնչյունափոխություն) կաղապարավորումը: 3. Šur- (հետագայում հայերենի –ին ածանցի կցմամբ) եւ Ս «հեղեղատ, առվակ, ջուր» (հմմտ.՝ «pile [փիլ կամ քիլ] գ. «ջրանցք», հեղ «ջրի հոսք» < *pel- «հոսել» կամ պեղ-եմ «փորել, պեղել»)⁹² կաղապարների համադրությամբ պետք է որ ձեւավորվի «ջրերի աշխարհ, հեղեղուտ, խոնավ վայր» տեղանունը՝ šur-(-(i)n)-ul(-i): 4. Šure «զենք» իմաստի ածանցումից՝ «սրատել, կտրել», եւ Ս «հեղեղատ, առվակ, ջուր» ձեւիմաստային բաղադրիչներից կունենանք «կտրված, հատված ջուր, աղբյուր»:

Այսպես կարող են ձեւավորվել տեղանվանք մոտ հասկացություններ՝ նկատի առնելով էւ Շոռնուխի տեղանքը, էւ կազմության բաղադրիչները, էւ հետագա հնարավոր փոփոխությունները: Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ ուրարտագետները կանեն առաջադրված տեսակետներին վերաբերող դիտողություններ եւ շտկումներ, բայց եւ հստակ դիրքորոշում՝ տեղանվան ծագմանը վերաբերող, դժվար է հայտնել, քանի որ գործ ունենք ուրարտական արձանագրություններում չվկայված տեղանվան հետ, որը, անշուշտ, լինելով բավական հին՝ բազմապիսի փոփոխությունների է ենթարկվել ոչ միայն հայերենի զարգացման տարբեր փուլերում եւ հայերենի բարբառային տարբերակներում, այլեւ, ցավոք, հանդիպել է տարշփումների եւ հնարավոր աղճատումների:

Այսպիսով՝ Շոռնուխ || Շուռնուխի տեղանվան ծագման համար առաջարկված է ստուգաբանական չորս վարկած, որոնցից վերջինը վերաբերում է տեղանվան ուրարտական աղբյուրներին՝ հնդեւրոպական զուգահեռներով, եւ իր հերթին բաղկացած է կանխավարկածներից, որոնք կազմում են առաջին երեքի ձեւավորման միջանկյան ենթաշրջան (հնդեւրոպական > ուրարտական (վերականգնված ձեւույթներով) > գրաբար եւ բարբառ (գրավոր եւ բանավոր վկայություններով): Տեղանվան ծագմանը վերաբերող բոլոր չորս տեսակետների համար նյութ են հանդիսացել հայկական տվյալները, ինչն էլ հիմք է տալիս հաստատելու, որ Շոռնուխի տեղանունը ձեւավորվել է հայկական միջավայրում, անվան ծագումնաբանական հենմերը հիմնականում բնիկ են, կրկնում են ընդհանուր հայկական տեղանունների բառակազմական միջոցները, հնչյունական եւ իմաստաբանական առումով օտարաբանություններ չեն նկատվում: Մեր կարծիքով՝ այդ բոլոր տեսակետներից հիմնավոր է առաջինը՝ Շոռնուխ || Շո[ու]ռնո[ու]խ «շոր, ջուր, առու կամ ջրամբար» իմաստներով, որ ուրարտական շրջանի

⁹² Անդ, էջ 100:

*šur-nu-(ul)hi*⁹³ «հատված կամ կտրված, շրջված ջուր», ձևիմաստային ածմամբ Շոռ(ն)օխ «շոր, աղի, կտրված» եւ «ջուր» կաղապարի արտացոլումն է Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքում, մատենագրության մեջ եւ այսօր: Զրի հետ կապված նշանակությունը համոզիչ է նաեւ տարածքի անտառապատ լեռների եւ ձորերի մեջ թաքնված ջրային հարուստ պաշարների, ստորերկրյա քարանձավների ու խորհրդավոր լճակների, խոնավության առկայությամբ, որոնց մասին բազմաթիվ զրույցներ են պահպանվել տեղավայրին հարակից բնակչության շրջանում:

Փաստորեն՝ ուրարտական շերտի վկայությունները հաջորդում են հ.-ե. հիմքերով կազմված ձևերին՝ *k'o-ro- (թերեւս պետք է կարծել, որ ուրարտերենի *šur* հ.-ե. նախատիպի համար պետք է վերականգնել ոչ թե *(s)ker-, այլ *k'o-ro- > *k'ō- «սուր», այլեւ՝ «սորել, սուրալ, հոսել» տարբերակը) եւ *ul* «գնալ, ուղեւորվել» (հ.-ե. *ul < ulhu): Հնդեւրոպական նախաձևերը պետք է համարել արժանահավատ, քանի որ առնչություն կա Ք. ա. Բ. հազարամյակի սկզբից գոյություն ունեցող բնակավայրի հետ: Շոռնոխ տեղանունը, ինչպես նկատում ենք, անցել է հայերենի զարգացման բոլոր շերտերով՝ նախահայերեն՝ *k'o-ro- *uelk- (ներառյալ ուրարտական շրջան՝ *šur-nu-(ul)hi*) գրաբար՝ Շոռնոխոյ, աշխարհաբար՝ Շոռնոխ, Սյունիք-Արցախ բարբառախումբ՝ Շոռնոխ[ի] || Շոռնոխ[ի]՝ սկզբնական «հոսող ջուր, հոսող ջրի վայր, խոնավ տարածք» ընդհանուր նշանակությամբ, ձևիմաստային փոփոխություններ կրել, մասամբ մթագնել են ծագմանը վերագրվող տարրերը (ընդգծված են ուրարտական շերտի ազդեցությունները, ապա՝ բարբառային), բայցեւայնպես պահպանել է նախաձևի արտաքին եւ բովանդակային հիմնական հատկանիշները, որոնք էլ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ այն Հայոց աշխարհի ամենահին տեղանուններից մեկն է՝ ստեղծված զուտ հայկական կյանքում եւ գոյատեւած մինչեւ ԻԱ. դարի 20-ական թվականները:

РЕЗЮМЕ

Вокруг происхождения топонима Шорнох/Шурнух образовались четыре этимологические версии, последняя из которых относится к урартским узлам топонима. Исследование велось сравнительно-историческим методом.

⁹³ Առանձին եւ նեղ մասնագիտական քննություն է պահանջում այն հարցը, թե արդյոք գյուղանունը կամ տարածքի անունը կարող էր ընդհանրություններ ունենալ KURA-da-hu-ne' (Ագախու երկիր) KURU'-e-le-ku-ye (վելիքուխ երկիր), KURLu-e-ru-ye-e (Լուերուխ երկիր) տեղանունների ձևակազմական շարքում:

ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ 1921—1936 ԹԹ.

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱ Բ. ՕՐՈՔ

Shornokhoy

Сопоставительное исследование армянских и иностранных слов дает основание утверждать, что топоним Шорнохой/Шурнухи образовался в армянской среде, этимологические основы названия в основном коренные, повторяют словообразовательные методы общих армянских топонимов, в звуковом и семантическом выражении не наблюдаются варваризмы. Топоним Шурнух пронесся по всем слоям развития армянского языка: древнеармянский - **k'o-ro*-и **uelk*- (включая урартский период: *šur-nu-(ul)hi*) грабар (древнеармянский) Шорнохой, ашхарабар (современный армянский язык) *Шурнух*, диалектная группа Сюник- [*u*] || *Шорнох* [*u*], с первичным значением «текучая вода, место текущей воды, влажное место». Связанное с водой значение убедительно также наличием спрятанных в лесных горах и ущельях территории богатых водных ресурсов, подземных пещер и таинственных озер. Слово Шорнох в письменном виде встречается, начиная с IX века (Шорнохой), место до наших дней было в основном населено армянами.

S U M M A R Y

Four etymological versions were formed around the origin of the Shornokh/Shurnukh toponym; the latter refers to the Urartian nodes of the toponym. The research was conducted using a comparative historical method. A comparative study of Armenian and foreign words gives grounds to assert that the toponym Shornokhoy / Shurnukhi was formed in the Armenian environment, the etymological bases of the name are mostly indigenous, they repeat the word-formation methods of common Armenian toponyms, and phonetically and semantically there are no idioms.

The toponym Shurnukh has passed through all the stages of the development of the Armenian language: Old Armenian language - **k'o-ro*- and **uelk*- (including the Urartian period: *šur-nu-(ul)hi*); Classical Armenian language – *Shornokhoy*; modern Armenian language – Shurnukh; Armenian dialect group of Syunik-Artsakh – *Shurnukh* [*i*] || *Shornokh* [*i*], with the original meaning “running water, place of running water, damp area”. The water-related significance is also convincing by the presence of areas of rich water resources, underground caves and mysterious lakes hidden in the forested mountains and gorges. The word *Shornokh* has been found in writing since the 9th century (*Shornokhoy*), the place until now has been mainly inhabited by the Armenians.